

РІД СМОЛЕНСЬКИХ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ПОПУЛЯРИЗАТОРИ, МЕТОДОЛОГИ, КОЗАКОЗНАВЦІ

У цій статті досліджено внесок роду Смоленських в історію української культури другої половини XIX – початку XX ст. Розглянуто зв'язок між їх національними, громадськими та історичними поглядами і діяльністю. Представники роду діяли здебільшого на півдні України, зокрема, в Одесі. Вони сприяли дослідженню та популяризації історії українського козацтва.

Ключові слова: рід Смоленських, історіографія, південь України.

Одним із найдієвіших підходів або методів у дослідженні історії є просопографічний, що передбачає вивчення біографій осіб, пов'язаних між собою родовими, професійними або іншими зв'язками. Найчастіше просопографічний підхід використовують для написання колективної біографії певного роду²¹⁴. Видатний український історик О. Оглоблін був глибоко переконаний, що “історія твориться не “героями”, не народами, а генераціями – в широкому, історичному розумінні цього слова, й кінець-кінцем, людьми, чи людиною, то історик повинен повсякчас бачити й розуміти цю тяглість генерацій в процесі їх історіографічної праці”²¹⁵. Просопографічний підхід є плідним у дослідженні історіографічного процесу в Україні, де в низці родин впродовж кінця XVIII – XX ст. існували усталені традиції студіювання історії (Маркевичі, Бантиші-Каменські, Грушевські, Січинські, Антоновичі та ін.)²¹⁶. У сучасній історіографії мікрогрупи справедливо вважаються потужним чинником формування та розвитку історіографічного процесу²¹⁷.

Можна навести лише два вже певною мірою досліджені казуси “родинної історії” в українській історіографії Південної України – Аркаси та Слабченки. У затінку залишається діяльність у галузі історії представників південноукраїнського роду Смоленських. У деяких працях більш чи менш докладно згадано про діяльність А. Смоленського в контексті історії українського національного руху кінця XIX ст.²¹⁸. Лише поверхова публіцистична стаття Г. Зленка присвячена роду загалом²¹⁹. Метою цієї

²¹⁴ Старовойтенко І. Просопографія: підходи до тратування змісту наукової дисципліни в історіографії // Ресурс доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf>

²¹⁵ Мезько-Оглоблін О. Дослідження та матеріали (до століття народження історика). – Нью-Йорк-Острого-Київ-Торонто, 2000. – С. 144.

²¹⁶ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 131-149.

²¹⁷ Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. // Ейдос. – 2009. – В. 4. – С. 183-193.

²¹⁸ Болдирев О.В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса, 1994. – С. 13-18; Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 84-96; Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст. – Одеса, 2006. – С. 19, 102.

²¹⁹ Зленко Г.Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської “Просвіти” 1905-1909 років. – Одеса, 2005. – С. 26-28.

статті є реконструкція внеску Смоленських в історію української культури, простежено зв'язок між їх історіографічною та громадською діяльністю, взаємозумовленість історичних та національних поглядів.

Смоленські належали до дворянської родини Чернігово-Сіверщини, що мала по чоловічій лінії коріння, зокрема, й в козацькому стані. Історіографічні традиції роду у першій половині XIX ст. заклав випускник Харківського університету, статський радник Анастасій Іванович Смоленський. У середині XIX ст. він працював інспектором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії. У 1858 – 1863 р. він був директором цієї гімназії і всіх таврійських навчальних закладів. А. Смоленський студював історію Криму, підтримував тісні зв'язки з одеським інтелектуальним середовищем. 23 квітня 1839 р. його обрали одним з перших членів-кореспондентів щойно заснованого Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). В “Новороссийском календаре” на 1841 р. він опублікував велику статтю “Статистическое описание Керчь-Еникальского градоначальства”. Стаття була виконана в поширеній тоді формі статистико-географічного опису, що втім містив досить докладний опис історії території (у такому стилі були виконані деякі роботи А. Скальковського та М. Мурзакевича). А. Смоленський вперше зробив огляд історії Керчі та предметів старожитностей, знайдених в межах міста²²⁰. Останнім відомим фактом біографії А. Смоленського є його лист 30 серпня 1883 р. до директора Петербурзької Публічної бібліотеки А. Бичкова з проханням влаштуватися на посаду завідувача господарською частиною цієї бібліотеки²²¹.

Леонід Смоленський

Зацікавлення історією успадкував його син Леонід Смоленський (1844–1905). По лінії матері в жилах А. Смоленського текла французька кров роду де Сентре, що, на думку його сина Іллі, зумовило запальність вдачі батька. Захоплений вченням З. Фрейда, Ілля трактував цю запальність як прояв компенсації недостатньо витраченої сексуальної енергії, адже у досить молодому віці А. Смоленський мав вже троє дітей і надалі був змушений стримувати себе²²².

А. Смоленський здобув вищу освіту на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира. 14 січня 1866 р. Рада університету за відмінні успіхи надала йому ступінь кандидата, а 12 березня – відповідний диплом. З юнацтва Леонід Смоленський збирав книжки з історії та філософії, економіки та соціальних рухів, особливо Французької революції. Від 1866 р. А. Смоленський згадується у джерелах як викладач історії та географії Рішельєвської гімназії. До 1880-х рр. він поширив свою педагогічну

²²⁰ Смоленский А. Статистическое описание Керчь-Еникальского градоначальства // Новороссийский календарь. – 1841. – С. 278-302.

²²¹ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 1249. – 2 арк.

²²² Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8. – 2 арк.

діяльність на значно ширше коло одеських навчальних закладів, зокрема, Одеську юнкерську школу. Приватним вчителем для своїх доньок запрошували його начальник штабу Одеської військової округи генерал Крживоблоцький та княгиня Ухтомська. Він часто читав лекції з історії в одеських гуртках самоосвіти, куди послухати його лекції приходили, наприклад, відома революціонерка В.Фігнер і видатний біолог І. Мечников. Унікальним явищем були приватні лекції Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів і знайомих – “справжній народний університет” за виразом М. Гордієвського²²³. І. Смоленський згадував про батька як про пристрасну натуру, мораліста та пуріста, промови якого були суцільним згустком почуття. Він так запалювався, що йому не вистачало дихання.

Внаслідок інтелектуального впливу Л. Смоленського виникла “Одеська українська громада”. Найвиразніше головний осередок громади – квартиру Л. Смоленського та його дружини Олени Самійлівни (уродженої Худзинської) описав А. Синявський: “на Старопортофранківській вулиці в завулку за лікарнею очних хвороб, де будинки були лише з одного боку і майже не було ліхтарів, жила родина Смоленських в одноповерховому будинку, куди входили з двору. Він мав невеликий кабінет весь від підлоги до стелі заставлений книжками. Прості дешеві меблі – спартанське ліжко, дешевенький стіл і таке ж коло нього кріселко. Прикрасою були тільки портрети революційних діячів... Велика кімната, прямо з приходу, була найчастішим місцем, де відбувалися збори Одеської громади”²²⁴.

Саме в квартирі Л. Смоленського громада вітала В. Антоновича під час його приїзду до Одеси. Показово, що наприкінці кожних зборів Громади присутні співали “Марсельєзу” в україномовному перекладі Л. Смоленського:

*До зброї, Громадо, ставайте в ряди,
Щоб вражою кров'ю залить борозди.
Вперед, вперед, сини родини,
Славетний час вже наступить,
Супроти нашої країни,
Злий ворог прапор розпустив
Трепещіть ви, людодіди,
І ви, ганебні зрадники, Ось, ось знайдуться месники
До зброї, громадо, ставаймо в ряди*²²⁵.

Д. Сигаревич згадував, що “коли Л. Смоленський був душею одеської громади, то її нервами був М. Комаров... Молодь у своїх зносінах і симпатіях до одеських громадян старшої генерації, до так званої Старої Громади, розбивалась на 2 групи: за широкими поглядами, за “виробленням світогляду” зверталися до Л. Смоленського, а по справах українських за порадою до М. Комарова. Правда, молодь більше схилялась на бік Смоленського, більш тяглась до нього. Тому сприяли особисті риси Л. Смоленського: його надзвичайна гостинність, веселість і найголовніше,

²²³ Гордієвський М. А. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі // Шквал. – 1930. – № 35 (22 грудня). – С. 8-9.

²²⁴ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського) – Ф. Х. – № 18110. – Арк. 6.

²²⁵ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. Х. – № 18110. – Арк. 2.

що любила молодь – широкі, далекосяжні оптимістичні погляди. До того ж Л. Смоленський ніколи дуже пильно не приглядався до молоді: прийшов, сів, їси, пий, слухай. Гостинний господар всім радий, до всіх прихильний. М. Комаров розбирався в ній, наділяв своїми симпатіями тільки тих, які йому здавалися сталими і певними з боку українства»²²⁶. Натомість А. Синявський називав Л. Смоленського “нервами”, а М. Комарова “мозоком” Одеської громади. Дуже чітко значення Л. Смоленського для одеської громади висловив Є. Чикаленко у листі до І.Липи: “в Одесі тепер погано: пропав Смоленський, пропала і єдність”²²⁷.

“Володарями думок”, і серед іншого історичної думки, в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. вважалися викладачі вищих навчальних закладів (університетів, вищих жіночих курсів). Однак не обійшлося без значних виключень. Наявність цих виключень була зумовлена традиціями функціонування неофіційних мереж інтелектуальних спільнот, гуртків, товариств, які б не були зв’язані тісними рамками офіційних доктрин, з якими неминуче стикалися професори закладів, підпорядкованих міністерству народної освіти. В умовах домінування в Російській імперії централістських, російськоцентричних, клерикальних політико-ідеологічних доктрин у цю неофіційну (тому водночас незручну та зручну для існування) сферу витіснялися прихильники фрондуєчих національних та громадських ідей. Яскравими прикладами таких діячів в історії Одеси 1890 – 1910-х рр. були єврейський та грузинський історики і публіцисти Шимон Дубнов та Симон Аваліані, що попри величезну громадську популярність та авторитет серед своїх національних громад не мали жодної можливості отримати університетську кафедру. Компенсацією для них стали публіцистика та публічні виклади, спілкування у неформальних гуртках, зокрема, у квартирі Ш. Дубнова та грузинському земляцтві. Водночас, можна згадати й про феномен киянина В. Антоновича, якому вдалося поєднати статус професора офіційного університету та лідера у формуванні української національної історії, але здебільшого шляхом приватних лекцій, що напівлегально відбувалися у його квартирі у 1880-х рр.

Все життя маючи лише статус викладача середніх та спеціальних шкіл, не приховуючи значно більш радикальних, аніж у В. Антоновича громадських поглядів, Л. Смоленський надзвичайно сильно вплинув на формування світогляду, і, зокрема, історичних уявлень, цілого грона відомих діячів. У найближчому колі впливу Л. Смоленського перебували його безпосередні учні: згодом один із найпомітніших українських меценатів та громадських діячів Є. Чикаленко, український філософ, поет та публіцист Т. Зіньківський, історик та етнолог В. Кравченко, видатний орієнталіст та літературознавець Д. Овсяніко-Куліковський, письменник М. Гарін-Михайловський, український етнолог Д. Сигаревич, театральний режисер та актор М. Садовський та ін. Через багато років після навчання у Л. Смоленського, Є. Чикаленко віддав свою старшу доньку Ганну до гімназії Відінської, де на той час викладав його улюблений вчитель.

²²⁶ Корнич Д. М.Ф. Комаров як громадський діяч // Рада. – 1914. – 12 січня.

²²⁷ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – С. 329.

Таким чином, донька, у подальшому відомий перекладач, літературознавець та громадська діячка, потрапила до кола учнів видатного педагога разом зі своїм батьком. Вона зізнавалася, що, як і всі учні й учениці, боготворила Л. Смоленського.

В умовному другому колі впливу слід розмістити слухачів приватних лекцій Л. Смоленського, громадських діячів С. Єгунову-Щербину, О. Русову юриста та дослідника звичаєвого права П. Дашкевича, економіста, академіка ВУАН В. Левицького, педагога П. Борзаковского, академіка Д. Заболотного, історика, приват-доцента НУ П. Іванова, художника Ф. Красицького, родича Т. Шевченка та ін.

У третьому колі можна розмістити осіб, що належали не так до учнів чи слухачів, як до соратників Л. Смоленського: громадських діячів І. Липу, М. Комара, С. Шелухина, І. Луценка, архітектора Ф. Нестурха, художника А. Ждаху, істориків О. Андрієвського, А. Синявського, О. Маркевича. До четвертого кола можна зарахувати осіб, що лише епізодично спілкувались зі Л. Смоленським, а проте відчували потужний струмінь його інтелектуального впливу, наприклад, відомий філософ В. Лесевич.

Намагаючись вловити сутність феномена Л. Смоленського сучасники не шкодували епітетів, називаючи його “біблійним пророком”, “Богом, якому всі вклонялися”, “кумиром”, “філософом-проповідником”, “солнцем семьи педагогов”, “самым честным, умным борцом за свободу”, “батько украинцев”, “упорнейшим украинофилом”, “равви-вчителем”, “творцем легенди”. В. Кравченко згадував, що “години лекцій Смоленського в молодшому класі – то було велике свято не тільки для всіх старших класів, а й для офіцерів, викладавців і, навіть, їхніх родин. Як тільки, наприклад, пролунала чутка, що буде лекція на тему “Боротьба кляс в Римі”, то всі інші заняття припинялись – слухачі лавою вливались до головної аудиторії. Публічність заповнювала не лише парти, а розташовувалась на вікнах, на підлозі – де хто міг. На сходах же викладавцевої катедри примощувався сам начальник школи”²²⁸. Г. Чикаленко згадувала, що на лекціях в гімназії Л. Смоленський як скаже було: “Закройте все книжки і тетраді і слухайте со вніманієм”, то найтупіші, найбайдужніші до духовних інтересів дівчата, у найневдячнішій для учителя віці – 13-15 років – затаювали, здавалося, дух і слухали; навіть “класна дама” притихала і не стукала олівцем по столі, щоб привести до порядку неухажливих”²²⁹.

Яскравий образ Л. Смоленського під ім'ям “Леонид Николаевич Шатров” створив в автобіографічній повісті “Гимназисты” відомий російський письменник М.Г. Гарін-Михайловський, який у 1860-х рр. навчався у Рішельєвській гімназії: “какая-то особенная, захватывавшая манера изложения материала. То, рассказывая по классу, увлеченный, он группировал факты, для большей наглядности точно хватая рукой их в кулак своей другой руки, то переходил к выводам и точно вынимал их из зажатого кулака взамен тех фактов, которые положил туда. И всегда получался ясный и логичный вывод, строго обоснованный”. Л. Смоленський намагався поставити проблему науково, ширше, аніж це

²²⁸ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 111. – № 37660. – Арк. 14.

²²⁹ Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (з нагоди річниці смерті) // Чикаленко Є. Спогади. – К., 2003. – С. 344.

передбачала гімназійна програма, що стимулювало задоволення та самолюбство учнів. Подібно до університетської системи викладання, навіть дещо випереджаючи свій час, Л. Смоленський пропонував учням реферати на певні теми, вказуючи на джерела та літературу, але дозволяючи їм використовувати власні напрацювання задля уникнення однобічного висвітлення проблеми. Під час підготовки реферата на тему “Конфедерация славянских племен в удельный период”, головним чином за творами М. Костомарова, Л. Смоленський дозволив учню вдатися й до критики великого історика²³⁰.

Феномен популярності та авторитетності Л.Смоленського серед широких кіл населення пояснювався не лише його ораторськими здібностями, але й опозиційністю, суголосністю з дедалі більш популярними соціалістичними ідеями. Його опозиційність проявлялась не лише у теоретизуванні, але й у практичних кроках. Так, Г. Чернявська-Бохановська згадувала, що він давав гроші для сімей заарештованих робітників по справі Є. Заславського, поручився за неї після її арешту, надавши разом з іншими представниками ліберальної інтелігенції велику суму грошей²³¹. Потужність образу Л. Смоленського в очах громадської думки додали його арешт у 1882 р. та його подальша трагічна доля: параліч у 1900 р., смерть, як твердили сучасники, під враженням від погрому 1905 р., під час якого він врятував єврейську родину²³². Л.Смоленського поховали у с.Морозівка на Ананьївщині, де раніше було поховано його доньку Олену та через 25 років після його смерті його дружину.

Д. Сигаревич зазначав, що “за последние 30 лет я знаю в Новороссийском университете не более 1-2 профессоров истории, которые и по широте образования, и по глубине мысли могли бы равняться с Л.Смоленским”. Він згадував, що Л. Смоленського не прийняли викладачем до Новоросійського університету та запросили “бездарного профессора Перетятковича”²³³. Втім, за даними А. Синявського, Л. Смоленський сам відмовився від академічної кар’єри, адже відкинув пропозицію стати доцентом Варшавського університету, не бажаючи сприяти “обрусінню” Польщі. Архівні документи також свідчать про зв’язок Л. Смоленського з Новоросійським університетом (НУ). Відомий історик Г. Афанасьєв згадував, що намагаючись залишити по собі спадкоємців в Одесі, видатний історик, професор НУ А. Брікнер спонукав Л. Смоленського скласти магістерський іспит з руської історії в НУ²³⁴.

14 лютого 1872 р. він звернувся з проханням до історико-філологічного факультету НУ про допущення його до іспиту на здобуття ступеня магістра російської історії. Іспит відбувся 18 лютого 1872 р. у присутності професорів М. Смирнова, О. Кочубинського, А. Брікнера, В. Григоровича, Н. Кондакова. За оцінкою професорів, Л. Смоленський “цілком задовільно” висвітлив три питання: Татіщев та значення його праць; історія розвитку

²³⁰Гарин-Михайловский Н.Г. Детство. Темы. Гимназисты. – Минск, 1985 //Ресурс доступу: <http://lib.ru/RUSSLIT/GARIN/gimnaz.txt>

²³¹ Чернявская-Бохановская Г.Ф. Автобиография // Каторга и Ссылка. – 1928. – № V (42). – С. 50,70.

²³² В.А. Еще одна жертва погрома // Одесский листок. – 1905. – 13 ноября.

²³³ Сигаревич Д. Жертва старого режима // Одесский листок. – 1905. – 17 ноября.

²³⁴ ДАОО. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 3.

кріпацтва; про хід справ в Малоросії після поєднання з Великоросією²³⁵. До цієї сухої оцінки Г. Афанасьєв додав спогад про враження видатного славіста В. Григоровича: “это был интересный экзамен”. У джерелах фігурують дві дисертації Л. Смоленського: з історії Чернігово-Сіверських земель “Борьба Мономаховичів та Ольговичів” та з історії Болгарії. Напевно, перша була його кандидатською дисертацією в Київському університеті Св. Володимира. Друга робота, присвячена історії Болгарії, напевно, була написана під впливом видатного славіста, професора НУ В. Григоровича та отримала його позитивний відгук. А. Синявський згадував, що Л. Смоленський захоплювався Французькою революцією, яку вивчав у процесі підготовки своєї магістерської дисертації²³⁶. Свої історико-філософські погляди Л. Смоленський планував узагальнити у брошурі²³⁷. Бажаючи спонукати Л. Смоленського до написання історії України, М. Комаров подарував йому шоколадний торт у формі книги, на обкладинці якої було написано “История Малороссии. Т. I”²³⁸. Окрім цього, Л. Смоленський перекладав на українську М. Лермонтова, Беранже, Бланкі, з яким порівнював себе.

Однак всі ці та інші задумані праці так і залишились частково ненаписаними, а частково неопублікованими й, напевно, втраченими для нащадків. Певний шанс на те, що деякі з праць історика все ж таки вціліли, а не були спалені у пічці ще за його життя, як вважала більшість сучасників, дає той факт, що, за повідомленням І. Смоленського, рукописи його батька, зокрема, магістерська дисертація “Борьба Ольговичей и Мономаховичей”, фотографії, історичні гравюри, альбом портретів, ноти українських пісень, частина бібліотеки у середині 1920-х років зберігалися у квартирі Смоленського на вулиці Зовнішній (тепер – Гоголя). Син подарував батьківські матеріали до ВУАН, однак процедура передання ускладнилася тим, що квартира була захоплена сусідами. Деякі матеріали забрала з собою у Морозівку вдова Л. Смоленського.

Є. Чикаленко шукав неопублікованості праць Л. Смоленського не лише у важких обставинах життя свого вчителя, але й в тому, що він “належав до типу філософів-проповідників, які можуть тільки перед слухачами захоплювати та промовляти тільки усно”²³⁹. В такому ж дусі висловлювалася й С. Єгунова-Щербина.

Скласти уявлення про історичні погляди Л. Смоленського можна лише на основі уривчастих зауважень його сучасників. Л. Смоленський давав читати Т. Зіньківському найкращі твори письменників, знайомив з історією Запорозької Січі, навертав до праці для української справи, звертав увагу на давність походження української мови, ілюструючи це прикладами з давніх літописів та “Слова про Ігорів полк”. На фактах історії, він показував “відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї

²³⁵ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1838. – Арк. 2.

²³⁶ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. X. – № 18110. – Арк. 2.

²³⁷ Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. – Кн. 2. – 1928. – С. 194.

²³⁸ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8. – 2 арк.

²³⁹ Чикаленко Є. Спогади. – К., 2003. – С. 154.

Вкраїна”²⁴⁰. Л. Смоленський був впевнений, що Україна теж мала свою, козацьку державу, яка добровільно приєдналася до Москви²⁴¹.

Д. Овсяніко-Куліковський згадував: “матеріал (исторический и географический) в его изложении как-то сам собою укладывался в голове учеников, и все его части постепенно располагались в стройном порядке, образуя гармоническое - я сказал бы мастерское - архитектурное целое”. Схильність Л. Смоленського до узагальнень, влучних та образних порівнянь відобразив й Є. Чикаленко, який зазначав, що на уроках його вчитель, намагаючись передати учням своє позитивне ставлення до Римської республіки та негативне – до імперії, порівнював першу зі жвавою серединою Преображенської вулиці, а кінець вулиці (І Християнський цвинтар) – з імперією. Київ він порівнював з Гетьманщиною, а Одесу – з Запорозькою Січчю. Судячи з його інвектив у бік деспотичної Московії, він був схильний протиставляти демократичні традиції України авторитаризму Московії-Росії²⁴².

Л. Смоленський використовував історико-порівняльний підхід, намагаючись включити історію України до світового контексту. Д.Сигаревич свідчив, що “темой бесед служила всегда история и философия истории. Насквозь пропитанный гуманизмом, он вносил в свое историческое мировоззрение не убеждение в непреложность сухих экономических проблем, а глубокую веру в силу человеческого духа, в непобедимость вечных идей правды и добра. Был идеалистом, а не экономическим материалистом. Признавал параллелизм этих факторов. Только в национальной форме человечество проявляет индивидуальный дух. Интернационализм есть правильно выраженный и понятый национализм”²⁴³.

На його думку, “історія каже, що коли яка нація, яко нація, не виступала в боротьбі, то потім нічого не діставала”. Розмірковуючи над закономірністю революційних подій, Л. Смоленський казав, що всяка революція йде за такою схемою: “єсть монархія, “бути по сему”, настає революція, яка, скинувши монарха, оголошує республіку, а з далішим ходом республіка переходить в “ріжпубліку”, т.є. з монархії вже робиться анархія, а потім знов вертається монархія – і “бути по сему”, т.є. починають бити різками по старій пані”²⁴⁴. Втім, свої етичні та історико-філософські погляди він підсумовував в оптимістичний спосіб, застосовуючи свій улюблений вислів: “все минається, правда залишається”.

Таким чином, історичні погляди Л. Смоленського перебували у тісному взаємозв'язку з його ліберально-соціалістичними, федеративними та національно-культурницькими уявленнями. В них відобразився передусім романтизм та народництво М.Костомарова та раціоналістський позитивізм М. Максимовича та М. Драгоманова. Щоправда, М. Гарін-Михайловський згадував, що опозиційно-прогресивний образ Л. Смоленського дещо підважували його слов'янофільські переконання, але й вони не були

²⁴⁰ Писання Трохима Зінківського: В 2 т. / Зредагував та життяпис написав В. Чайченко. – Л., 1893. – Т. I. – С. XXII.

²⁴¹ Чикаленко Є. Спогади. – С. 155.

²⁴² Там само. – С. 70.

²⁴³ Сигаревич Д. Жертва старого режима // Одесский листок. – 1905. – 17 ноября.

²⁴⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 2. – 2004. – С. 35.

«квасними», тобто суто проросійськими, а передбачали створення конфедерації слов'янських племен з Константинополем на чолі. Очевидно, впливаючи на таких істориків як О. Андрієвський та О. Маркевич, Л. Смоленський сам відчував їхній вплив. За відсутності праць Л. Смоленського, наразі неможливо чітко простежити його вплив на погляди цих істориків. С. Єгунова-Щербина визначала О. Андрієвського як людину справи, втілювача ідей Л. Смоленського²⁴⁵. Однак О. Андрієвський передусім реалізувався як публікатор архівних документів з історії козацтва, не висовуючи чи поділяючи якусь струнку схему історичного процесу. Втім, його народницькі погляди, інтерес до козацтва як головного явища української історії, могли скластися під впливом Л. Смоленського. Стимулюючим чинником ідеї Л. Смоленського могли бути й для українофіла-народника О. Маркевича.

Згаданий вище І. Луценко не був істориком, але не виключено, що під впливом Л. Смоленського він захопився не лише громадсько-політичним аспектом українського руху, але й українською історією. Принаймні вже на початку ХХ ст. він звертався до сюжетів історії. Про схильність І. Луценка до історичних узагальнень та інтерпретацій в дусі ідей його натхненника свідчать статті лікаря, опубліковані в одеській українській пресі у 1918 р.²⁴⁶ З огляду на дуже глибокий вплив, що справив Л. Смоленський на більшість своїх слухачів, І. Луценко міг і тоді перебувати під магією слів свого натхненника. Показово, що у своєму щоденнику Є. Чикаленко в ті ж роки згадував про узагальнення Л. Смоленського щодо закономірностей перебігу революції.

І після смерті Л. Смоленський залишався важливим символом для подальших лідерів українського руху. У середовищі Одеської «Просвіти» збирали матеріали про його постать, заснували бібліотеку та фонд його імені для видання книжок історичного змісту. Проте, у листі до П. Стебницького Є. Чикаленко все ж таки кинув деяку тінь на значення діяльності історика, насправді ледве чи не у найважливішій та найвразливішій для багатьох українців сфері: прищеплення національних традицій своїм дітям. У розпачі Є. Чикаленко писав, що громадський діяч не повинен мати дітей, адже «з дітей наших діячів нічого корисного для українства не повиходило. Або цілком байдужі до того, чим жили їх батьки, або й ворожі навіть»²⁴⁷. Як приклад, він називав дітей Антоновича, Житецького, Науменка, Комарова, Смоленського, Лисенка, Карпенка-Карого. Несправедливість цієї думки, наприклад, щодо дітей В. Антоновича та М. Комарова є очевидною. Зокрема, донькою М. Комарова була українська поетеса Галина та син Богдан – комісар освіти Центральної Ради в Одесі у 1917 – 1918 рр., український бібліограф та ботанік, автор україномовних посібників.

Занадто категоричним виглядає твердження Є. Чикаленка й щодо дітей його вчителя: Леоніда та Іллі (окрім них він мав доньку Олену, яка у

²⁴⁵ Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. – Кн. 2. – 1928. – С. 193.

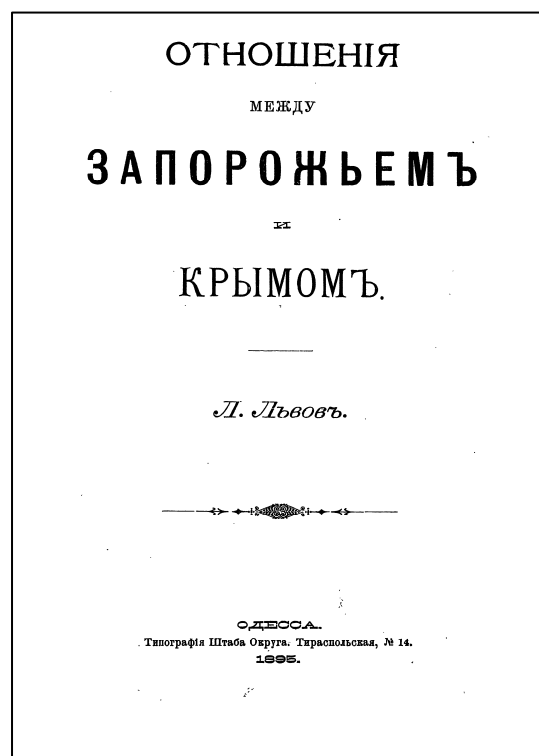
²⁴⁶ Луценко І. Де-що з старовини // Наше село. – 1918. – № 18. – С. 4-5; Луценко І. Історична помилка // Вільне життя. – 1918. – 4 вересня; Луценко І. Наші державні змагання в минулому // Наше село. – 1918. – № 16. – С. 4-6.

²⁴⁷ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування / Упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К., 2008. – С. 182.

молодому віці скінчила життя самогубством). Л.Смоленський-молодший (1869 - 1924) закінчив третю одеську гімназію. Навчався на медичному та історико-філологічному факультетах університетів Св. Володимира та Новоросійського. Останній закінчив у 1894 р.²⁴⁸. Він співробітничав з “Крымским горным клубом”, що діяв в Одесі, та викладав в Одеському кадетському корпусі. У 1900 р. він переїхав до Севастополя, де до кінця життя викладав історію у середніх школах. Користувався повагою серед місцевої інтелігенції. У 1904 р. опублікував в Одесі “Элементарный курс теории словесности с рисунками”. Л. Смоленський також написав під псевдо “Пільченко” історичну п’єсу “Княжа криниця”, яка була опублікована у журналі “Киевская старина” та згодом поставлена на одеській сцені учнем його батька М. Садовським за участі М. Заньковецької. Останні роки Л.Смоленський провів у злиднях та осліп і, зрештою, скінчив життя самогубством.

Єдиною історико-науковою працею Л. Смоленського є опублікований під псевдонімом у “Записках Крымского горного клуба” у 1895 р. нарис історії взаємин між Запорізькою Січчю та Кримським ханством від XVI до кінця XVIII ст.²⁴⁹. Довгий час ім’я автора залишалося невідомим сучасним історикам. Лише завдяки виявленню листа його брата І.Смоленського до М. Грушевського від 1933 р. мені вдалося установити реального автора цієї праці²⁵⁰.

Праця з’явилась в умовах підвищення інтересу науковців до історії Кримського ханства та Запорозького козацтва. У 1887 – 1889 р. пітерський професор В. Смирнов опублікував, частково на сторінках одного з томів “Записок” ОПС, фундаментальну працю про історію Кримського ханства²⁵¹. Майже виключно він зосередився на реконструкції основної канви політичної історії цієї держави. Автор переконував у приреченості Кримського ханства, меншовартості татарської культури. У 1892 р. побачив світ перший том “Истории запорожских козаков” Д. Яворницького, написаний у схожому з працею В. Смирнова позитивістсько-описовому стилі, хоча і з більшою увагою до побутових деталей, звичаїв кримських татар та їх набігам на українські землі²⁵². Однак російського та українського істориків споріднювало те, що вони не приділили спеціальної уваги питанню про взаємини запорозького козацтва та кримського ханства.

²⁴⁸ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 3978.

²⁴⁹ Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одесса, 1895. – 60 с.

²⁵⁰ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. X. – № 6405.

²⁵¹ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – 768 с.; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 15. – 1889. – С. 152-404.

²⁵² Яворницький Д.І. Мусульманские соседи Запорожских козаков // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 319-330.

Л. Смоленський не залучив до свого дослідження принципово нової джерельної бази, скориставшись публікаціями джерел здебільшого з праць А. Скальковського, О. Андрієвського та ін. Услід за більшістю козакознавців Л. Смоленський визнавав Запорозьку Січ виразником козацького духу, окремою від держави общиною, військовим орденом. Новизна праці полягала у піонерській постановці питання та концептуальній позиції автора у його висвітленні. Історик вважав, що Запорозька Січ вела самостійну політику щодо Кримського ханства. Взаємини між козаками та татарами не зводились лише до ворожнечі, але передбачали розгалужену систему торговельних, політичних та культурних контактів. Останні автор досить докладно висвітлив у своїй роботі. Запорозька Січ та Кримське ханство, на його думку, були однаковою мірою зацікавлені у тому, аби зберегти незалежність від сусідніх держав. Автор відійшов від традиційної тези про одвічну та перманентну ворожість Кримського ханства та Запорозької Січі, показав їх як рівноправних партнерів. Схильність Л. Смоленського до узагальнень могла бути успадкована ним від його батька.

Анонімний автор рецензії у “Киевской старине” навів розлогі цитати з “обстоятельно составленного очерка”, солідаризуючись з усіма висновками Л. Смоленського. У підсумку, він шкодував, що така цікава праця була надрукована лише у малопоширених “Записках Крымского горного клуба”²⁵³. У тому ж 1895 р. праця Л. Смоленського була видана окремою брошурою. Однак це не вберегло автора від спрогнозованого рецензентом забуття. Показово, що ані в другому, ані в третьому томі своєї праці про книжку Л. Смоленського не згадав Д. Яворницький. Не помітив її й М. Грушевський, завжди уважний до найменшого українознавчого доробку. У радянські часи праця Л. Смоленського теж не набула поширення. В сучасній історіографії найбільш помітним випадком використання, а частково і розвинення думок роботи одеського історика є дисертація С. Андреевої²⁵⁴. Погляд на взаємини козацтва та Кримського ханства і ширше – українців та кримських татар як багатовимірних набуває все більше число прихильників серед сучасних українських істориків.

Останнім помітним представником роду був Ілля Смоленський (1872 – не раніше 1933). Під час навчання в одній з одеських гімназій І. Смоленський був членом одеської української “Молодої громади”. Показово, що попри те, що І. Смоленський більшу частину життя прожив у С.-Петербурзі та Москві, в анкеті він гордовито називав себе сином “одного из столбов украинского движения на юге (Одессе) конца 19 – начала 20 вв.”²⁵⁵.

На початку ХХ ст. він брав активну участь у роботі Історико-філологічного товариства при НУ. У 1902 – 1904 рр. він виголосив дві доповіді про сутність історії та недосконалість існуючого правописання. Обидві доповіді викликали жваву дискусію. Зокрема, в дискусії про історію 4 грудня 1902 р. брали участь М. Лебедев, В. Маляров,

²⁵³ Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – № 6. – Отд. 2. – С. 105-107.

²⁵⁴ Андреева С.С. Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 5.

²⁵⁵ Відділ рукописів Інституту російської літератури. – Ф. 377. – Оп. 7. – Спр. 3315. – Арк. 1.

Д. Терновський, М. Родзевич, В. Лазурський, В. Добровський, Д. Сигаревич, А. Чудовська. В дискусії про доповідь “О несовершенстве ныне существующего правописания в связи с вопросами о логическом ударении” 18 листопада 1904 р. взяли участь В. Істрин, В. Добровський, О. Томсон, М. Лебедєв, О. Щербина, І. Слешинський. Про успадкування Іллею якостей родинного характеру Смоленських – принциповості, запальності – свідчать гарячі дискусії щодо організаційних моментів діяльності Одеського товариства витончених мистецтв, які як член цього товариства спровокував І. Смоленський²⁵⁶. Згодом І. Смоленський оселився у Санкт-Петербурзі, але не поривав зв'язків з Одесою. Свої праці він друкував у друкарні Е.Фесенка. Він захоплювався психологією та теософією. І. Смоленський опублікував низку оригінальних праць з філології, етики (дослідження феномену сором'язливості, особливості почуття кохання у чоловіків), розробив анкету про прояви таємничого та надприродного, читав публічні лекції²⁵⁷.

У творчій спадщині І. Смоленського особливе місце належить нарису про особливості історії як сфери знання та предмета викладання²⁵⁸. Поява цієї праці була зумовлена загальною кризою історичної науки, підвищенням інтересу істориків до її теоретичних аспектів. І. Смоленський доводив, що історія не має права претендувати на звання науки, адже достовірність здобутих істориками фактів є дуже сумнівною. Автор ставив питання про можливість передбачення в історії, тенденційність, вибірковість фактів. На його думку, історики ще дуже мало зробили для того, аби довести корисність своєї науки. Окреме місце він присвятив питанню про стиль наукових історичних праць та дидактику історії. І. Смоленський вважав, що стиль більшості історичних праць є незадовільним, адже автори зловживають термінологією, беруть на себе роль суддів. Натомість він вважав, що історик має не засуджувати, а пояснити явище. І. Смоленський заперечував змішання патріотичних та дидактичних завдань історика. Він зазначав, що історія не має викладатись у середній школі, а лише на старших курсах університетів та лише на джерелах, а не на підручниках.

Ці думки, хоча і не в такому радикальному вигляді, висловлювали й багато тогочасних істориків. Для прикладу назвемо найпевніше відомого І. Смоленському одеського грузинського історика Симона Лукича Аваліані, який зазначав, що “учні середньої школи прагнуть знати соціальну, культурну, економічну історію, а їм дають мертвуючі факти”²⁵⁹. С. Аваліані закликав до збільшення ваги семінарів у навчальному процесі в університетах, на яких студенти мають отримувати не лише факти, але й

²⁵⁶ В обществе изящных искусств // Одесские новости. – 1902. – 23 декабря; Смоленский И. Письмо в редакцию // Одесские новости. – 1907. – 25 октября.

²⁵⁷ Смоленский И.А. Всемирная война 1914-1915 гг. и Гроб Господень. – Одесса, 1915; Смоленский И.А. Пособие к изучению декламации. О логическом ударении. Недостающая в трудах по логике глава. – Одесса, 1907.; Смоленский И.А. Проект Всероссийской анкеты по вопросам из области таинственного. – Одесса, 1912; Смоленский И.А. Чего ждут мужчины в любви от женщины или материнство в любви. – СПб, 1910; Смоленский И.А. Этюды о стыде. – Одесса, 1913.

²⁵⁸ Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания (переоценка исторических знаний). Историко-методологический этюд. – В. 1. – Одесса, 1906. – 175 с.

²⁵⁹ Аваліани С. А. Об одной анкете // Одесские новости. – 1913. – 18 апреля.

вчитися критично мислити²⁶⁰. Попри те, що ані у свій час, ані пізніше книга І. Смоленського залишилась непоміченою історіографами, його думки не втратили своєї актуальності й дотепер, тобто не втратили гостроти дискусії навколо ступеня патріотичності історії, її науковості, методики викладання тощо.

На початку 1930-х р. він мешкав у Москві, студіював в архівах історичну географію півдня України першої половини XVIII ст., зокрема, джерела про російсько-турецький кордон часів Петра Першого. Про свої великі плани щодо дослідження української історії він повідомляв у листах до видатних українських істориків М. Грушевського, Д. Яворницького та Н. Полонської-Василенко, нагадував про заслуги у цій царині своїх діда, батька та брата²⁶¹. У 1920-х – на початку 1930-х рр. він підтримував контакти з ВУАН з метою збереження архіву свого батька та створення його біографії, студіював історію України та листувався з цього приводу з С. Єфремовим. У грудні 1930 р. за картографічним матеріалом для вивчення кордонів українських земель він звертався також до вже згаданого А. Бичкова²⁶². В авторитетному журналі “Україна” І. Смоленський опублікував два актових документи з переліком адміністраторів України кінця XVIII – початку XIX ст.²⁶³. Про його концептуальні переконання у галузі україністики може свідчити лише одна фраза: “на переламі 18–19 ст. Україну остаточно втягнуто в орбіту російського торгівельного капіталу”. Таким чином, автор поділяв традиційні для тогочасної історіографії ідеї М. Покровського.

Отже, історія роду Смоленських демонструє тяглість українських історико-культурних та історіографічних традицій, що не завмирили навіть у несприятливих суспільно-політичних умовах, та наявність усталених зв'язків між важливими культурними центрами України – Кримом, Києвом та Одесою. Дослідження біографій роду засвідчує, що історіографічний процес формувався не лише завдяки зусиллям представників академічної науки, але значною мірою також завдяки інтелектуальним зусиллям освіченої верстви українського суспільства з числа викладачів середніх шкіл, громадських діячів тощо. Це цілком відповідало традиційним тенденціям історії України Козацької доби, коли історичні студії були невід'ємною частиною побуту багатьох козацько-старшинських родин. Представники роду Смоленських зробили внесок у такі галузі історичної думки, як методологія та історія козацтва, історія України загалом, виступали в якості популяризаторів. Особливо багато для формування україноцентричної візії історії України з її надважливою складовою – козацтвом – зробив Леонід Анастасійович Смоленський. Сьогодні спадщина та загалом доля родини Смоленських має бути всіляко спопуляризована як інтегруючий чинник у процесі формування історичної пам'яті українців.

²⁶⁰ Авалиани С. А. К вопросу об учебных пособиях для высшей школы // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – сентябрь. – С. 170-178.

²⁶¹ НБУ. Інститут рукопису. – Ф. Х. – № 6405; Центральний державний архів музеїв літератури та мистецтва. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 241.

²⁶² Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 1249. – 2 арк.

²⁶³ Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С. 70-80.

Oleksandr Muzychko

**The Smolenskies dynasty in cultural process
in the middle of the XIX – at the beginnings of the XX-th centuries:
popularizators, metodologers, specialists in Cossack theme**

In this article the contribution of the Smolenskies dynasty in cultural process, in the middle of the XIX – at the beginnings of the XX-th centuries is studied. The connection between their national, public both historical sights and activity is considered. The members of the dynasty were acting mostly in the South of Ukraine and, in particular, in Odessa. They have made a great contribution into investigation the Ukrainian Cossacks and to spreading the information on Cossack history.

Keywords: The Smolenskies dynasty, historiographic process, the South of Ukraine.

Олександр Муzychko²⁶⁴

**Род Смоленских в истории украинской культуры: популяризаторы,
методологи, казаковеды**

В этой статье исследован вклад рода Смоленских в историографический процесс второй половины XIX – начала XX вв. Рассмотрена связь между их национальными и историческими взглядами и деятельностью, преимущественно связанной с югом Украины, и в частности, с Одессой. Много внимания представители рода уделяли исследованию и популяризации истории украинского казачества.

Ключевые слова: род Смоленских, историография, юг Украины.

УДК 94(477.7):357.1-058.22:929Соловйов“18”

Людмила Новікова

**ПОХОДЖЕННЯ, СУТНІСТЬ І ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В ПРАЦЯХ
РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА С. М. СОЛОВЙОВА**

У статті надано аналіз поглядів російського історика С. М. Соловйова на історію козацтва та українського козацтва, зокрема. Особлива увага приділяється інтерпретації у працях історика процесу формування козацтва, висвітленню дослідником політичної історії козаків, діяльності окремих гетьманів.

Ключові слова: С.М. Соловйов, історія козацтва.

Серед дослідників XIX ст., які приділяли спеціальну увагу історії козацтва в цілому та українського козацтва, зокрема, виділяється постать російського історика Сергія Михайловича Соловйова (1820 – 1879). Цей аспект його творчості, хоча і знайшов певне відображення в історіографії, потребує на додаткове дослідження. Він майже не розглядається у працях російських та радянських істориків, за винятком окремих згадок про внесок С. Соловйова у дослідження української історії. Серед спеціальних робіт, присвячених його поглядам на історію козацтва, слід згадати статтю Д. Бравцева “Проблеми історії козацтва в працях С. М. Соловйова”²⁶⁵.

²⁶⁴ Останнім часом спостерігаємо тенденцію до написання власних імен, зокрема, неукраїнських, а російських діячів (наприклад, Ніколай Карамзін) в українських текстах в українській орфографії, але з максимальним збереженням національної ономастичної традиції. Вважаємо, в такому разі, що українські автори також мають “право” на національне ім’я в російськомовних текстах. Тому свідомо вживаємо в російськомовній анотації, та статтях своє українське ім’я і закликаємо дотримуватися цієї етики інших авторів і редакторів.

²⁶⁵ Иллерицкий В. Е. Сергей Михайлович Соловьев. – М.: Наука, 1980.– 193 с.; Цимбаев Н. И. С. М. Соловьев и его научное наследие // Соловьев С. М. Избранные труды. Записки. – М., 1983. – С. 353–380; Рубинштейн Н. А. Русская